

TÜRK EĞİTİM REFORMUNDA BİR İSİM: MEHMET TAHİR MÜNİF PAŞA

Betül Batır (*)

ÖZET

Bilimin ve aklın önemini kavramış, bunları yaşamın temel esası saymış pozitivist aydınlarımızdan Mehmet Tahir Münif Paşa, ilerlemede tek şartın medenileşmek olduğunu savunmuştur. Medenileşmek Münif Paşa'ya göre şöyle tanımlanmıştır: "Teknoloji, fen, eğitim kısacası bilimdeki ilerlemeleriyle batı, medeniyetin kaynağıdır. Bu sebeple batı örnek alınmalı ve batıya benzer yenilikler yapılmalıdır. Öncelikle, yapılacak bu yeniliklerin kalıcılığı da halkın eğitilmesi ile yani fikir terbiyesi ile sağlanmalıdır." Münif Paşa, düşüncelerinin özünde yatan bu fikirleriyle toplumun eğitilmesi konusunda oldukça faydalı işler yapmış ve ileriye dönük önemli ilklere imzasını atmıştır. Makalemizde, Münif Paşa'nın eserlerinden biri olan "Cemiyet-i İlmiye-i Osmâniye" nin kuruluşuyla, bu cemiyetin yayını olan "Mecmûa-i Fünûn" da ki yazılarına değinilmiştir. Böylece hem Paşa'nın hayatı, hem de, eğitim alanında yapılmaya çalışılan yeniliklerin yaşandığı ve Türk aydınlanma tarihi açısından önemli olan bu dönemin, tablosu çizilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Sözcükler "Münif Paşa", "Cemiyet-i İlmiye-i Osmâniye", "Mecmûa-i Fünûn", "Tanzimat", "Eğitim",

ABSTRACT

Mehmet Tahir Münif Pasha, one of our positivist scholars who realized the importance of science of intelligence considered these as the fundamental features of life and proposed the sole condition to improve is civilization. Thus, according to Münif Pasha "Western world with its improvement in science is the source of civilization for that reason Western world should be taken as a model and improvements should be made accordingly. First of all, the permanence of these improvements should be by educating society that is training their minds." Münif Pasha accomplished many beneficial deeds in the education of society and took his signature on important futuristic initiatives. In our essay, both Pasha's life and the period - not with standing its meagre importance in Turkish Enlightenment History is tried to be depicted by touching upon the foundation of "Cemiyet-i İlmiye-i Osmâniye" and upon the writings of Münif Pasha which is Mecmûa-i Fünûn.

Keywords : "Münif Pasha", "Cemiyet-i İlmiye-i Osmâniye", "Mecmûa-i Fünûn", "Tanzimat", "Education",

Osmanlı toplumu, Tanzimat'ın ilânıyla birlikte, yabancı kaldığı konularla esaslı olarak tanışmaya başlamıştı. Artık bir batı medeniyetinin, teknoloji ve bilim alanındaki ilerlemenin, Osmanlı'dan çok önde olduğu anlaşılmıştır.

Tanzimat devrinden önce yapılan birtakım yenilikler, Osmanlı'nın ilerlemesinde önemli bir aşama olmuş ve yeni düzenlemelere zemin hazırlamıştı. Tanzimat Fermanı hükümlerinin uygulanması, devletin ve halkın üzerine düşen görevleri yerine getirmesine bağlıydı. Devlet, onu yönetenleri tarafından görevini başarabilirdi. Çünkü Tanzimat Fermanı'nı ilân eden kendileri, yani yöneticilerdi. Halk ise haklı olarak, ne ilânı benimsemiş ne de yenilikleri tam anlamıyla özümsemişti. Şüphesiz ki, ileri seviyede olan batıya yetişmemiz uzun bir süreyi gerektirmekteydi. Fermanında, her ne kadar birkaç yıl içerisinde denilse de, 1856 yılından sonra bu gerçek anlaşılmıştı.

Tanzimat ve sonrasındaki değişimi halka benimsetecek, gerekli açıklamalarda bulunarak halkı bilinçlendirecek olanlar ise aydın kişilerdi. Fakat zamanla bazı aydınlar halkı eğitime yerine, siyasal amaçlar peşinde koşmaya başlamışlardı. Bazı aydınlar ise, ilerlemede, istenilen hedefe ulaşmada en önemli unsurun fikir terbiyesi olduğuna inanmışlardı. Onlara göre önce toplumu değişime sürükleyecek olan halk eğitilmeli; sonrasında iyi, güzel olan gösterilmeli ve halka en doğal hakkı olan hürriyetini kullanma irâdesi verilmeliydi. Hürriyet ise en iyi, bilinçli insanların yaşadığı toplumda kullanılabilirdi.

Öyleyse halk, hedef olan ileri medeniyete ulaşmak bilincine, o medeniyeti tanıyarak, kısacası Batı medeniyetini tanıyarak sahip olabilirdi. Batı medeniyetini en iyi tanıyacıklar ise orayı görmüş, orada tahsil yapmış kişilerle mümkündü. Bu şartlar altında Osmanlı Devleti'ne hizmet eden, Doğu medeniyetiyle tahsiline başlayıp, Batı medeniyetiyle kendini geliştiren ve bu iki medeniyetten kazandıklarıyla olgunlaşan, ilerici fikirleri savunan, eğitim reformunda hizmeti geçmiş, düşünürümüz Mehmet Tahir Münif Paşa, defalarca araştırma konularına isim olmaya değerdir.

I. MEHMET TAHİR MÜNİF PAŞA'NIN HAYATI

Mehmet Tahir Münif Efendi [Paşa¹], Ayıntâb [Gaziantep]²'ta 1830 [Hicrî 1246²] senesinde dünyaya gelmiştir. Ayıntâb ulemâsından Arab Tahir Efendi, zâde, şüerâ ve ulemâdan Abdünnâfi Efendi'nin oğludur (İbnülemin, 1988, s.997; BOA, *Sicill-i Ahvâl*, No:3, s.246). Resmî biyografisinde "Seyyid Abdünnâfi Efendi'nin mahdûmu Seyyid Mehmed Tahir Münif Paşa" başlığı Münif Paşa'nın seyyidliğini de belirtmektedir. Babası ve dedesi bilgin ve şair olan Münif Paşa, ilk tahsilini memleketi Gaziantep'te Nuruosmâniye medresesinde tamamlamış ve Farsça'yı burada öğrenmiştir. Sonraki yıllarda babası Abdünnâfi Efendi'nin, Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa tarafından çocuklarına Farsça dersi vermek üzere Mısır'a götürülmesiyle, babasının yanında giden Münif Paşa, Kahire'de Kasr-ı Âlî mektebinde eğitimine devam etmiştir (İbnülemin, 1988, s.997; BOA, *Sicill-i Ahvâl*, No:3,

s.246). Burada İran ediplerinden Mirza Senklâh'dan Farsça, babası ve diğer âlimlerden de Arapça'yı öğrenmiştir (İbnülemin, 1988, s.997). Yine Arapça'yı öğrenmesinde önemli bir yere sahip olan Emeviye Medresesi'ne, Şam'da buldukları sürece devam etmiştir (BOA, *Sicill-i Ahvâl*, No:3, s.246; Doğan, 1991, s.47). 1851 [H.1267]'de Şam Eyaleti Meclis-i Kebir'i kalemine görevlendirilerek, 21 yaşında memuriyet hayatına başlamıştır. 1852 [H.1268] yılında İstanbul'a gelmiştir. Bundan sonraki yıllarda çeşitli görevlerle memuriyetine devam etmiştir.

1853 [H.1269] senesinde mülâzemetle Babîâlî Tercüme Odası'nda göreve başlamıştır. *Sicill-i Ahvâl*'de geçen ve özellikle belirtilen mülâzemet tâbiri, Münif Paşa'nın bir tür staja başladığına işaret etmektedir. Bu görev Münif Paşa'nın batı dilleriyle tanışmasına sebep olmuştur. Yabancı dil öğrenimi ile ilgili olarak Ebuzziya Tefvik şunları söyler : "*Batı dillerinden Fransızca'yı Mütercim Asım Efendi'nin kılavuzluğu ve Bâb-ı Âlî yabancı diller öğretmeni Prusyalı Emin Efendi merhûmun gayret ve himmetiyle az zaman zarfında tahsil etmiştir ki, bu dile intisâbı ömrünün sonuna kadar sermaye-i feyz ü terakki ihrâz eylemiştir.*" (Ebuzziya Tefvik, "Münif Paşa", Yeni Tasvir-i Efkâr, 10 Şubat 1910, s.251).

1854 [H.1270]'de Gelibolu Asâkir-i Muavine Komisyonu Başkâtipliğine ve 1855 [H.1271]'de de Berlin Sefâret-i Seniyyesi ikinci Başkâtipliğine tayin edilmiştir (BOA, *Sicill-i Ahvâl*, No:3, s.246; İbnülemin, 1988, s.998). Berlin'e Ahmet Kemal Paşa maiyyetinde gitmiş, Avrupa'yı görmüş ve her şeyden önemlisi Berlin Üniversitesi'nde derslere katılarak, felsefe, hukuk, fizik gibi konularda bilgisini arttırma imkânını elde etmiştir³. Berlin'de Almanca'nın yanında İngilizce ve Yeni Yunanca (Rumca)'yı da öğrenmiştir. Münif Paşa, *Sicill-i Ahvâl*'de de belirtildiği üzere Türkçe, Arapça, Farsça, Fransızca, Almanca, İngilizce ve Rumca'yı konuşur ve yazardı.

Münif Paşa'nın eğitiminde ve memuriyet hayatında onu himayesine alan Ahmet Kemal Paşa'nın ayrı bir yeri vardır. Çünkü Kemal Paşa, Münif Efendi'yi, devrin ünlü şahsı Sadrazam Âli Paşa'ya tavsiye ederek, onun etkili ve korunan bir şahıs olmasını sağlamıştır.

1857 [H.1273]'de, Tercüme Odası'ndaki görevine, maiyyetinde bulunduğu Kemal Paşa'nın Berlin'den dönmesi nedeniyle yeniden başlamıştı. Ardından, 1858 [H.1274]'de, Karadağ sınırının belirlenmesi için Kemal Paşa, Münif Efendi'yi Başkâtipliğine tayin ettirerek, Hersek'e götürmüştü (BOA, *Sicill-i Ahvâl*, No:3, s.246; İbnülemin, 1988, s.998). Bir sene sonra İstanbul'a dönüşünde yeniden Tercüme Odası'ndaki görevine başlamıştı.

1861 [H.1277] senesinde Ticaret Mahkemesi ikinci riyasetine, 1863 [H.1279] senesinde Bâbıalî Mütercim-i Evvelliğe memur olmuştu. Yine aynı sene Münif Paşa " Cemiyet-i İlmiye-i Osmâniye" 'yi kurmuş ve bu cemiyette tartışılan düşünceleri "*Mecmûa-i Fünûn*" ismiyle bilinen dergide duyurma fırsatını bulmuştu (İbnülemin, 1988, s.998). Makalemizin ilerideki bölümlerinde bu konu üzerinde ayrıntılı olarak bilgi verilecektir.

1869 [H.1286]'da Maarif Meclisi başkanı olmuştur. Ancak bu görevi,

kendi cümleleriyle, "*Meclis-i Maarif riyâsetinde maarifi değil, meclise mah-sûs kâğıtlarının ser-nâmesindeki hatayı bile düzeltmeye muvaffak olamadan ...*" 1872 [H.1289]'de sona ermiş ve Tahran Sefâreti'ne tayin edilmiştir (BOA, *Sicill-i Ahvâl*, No:3, s.246; İbnülemin, 1988, s.999). 1877, 1878 ve 1884 seneleri olmak üzere üç kez Maarif Nazırlığı görevinde bulunmuştur. 23 Şubat 1880 [H.12 Rebiülevvel 1297] tarihinde Münif Efendi "vezîr" pâyesi alarak Paşa rütbesine yükselmiştir. Hoca Tahsin, Münif Efendi'nin vezirliğini şu dürtlükte tarihlendirir :

"*Kâmyâb oldu vezâretle Maarif Nazırı
Kadr-ı erbâbı bilür şahı felâton iktinâh
Oldu bu tarihte ehli maarif serfirâz*

Yevmi mevlidde vezir etti Münifi Padişah." [1297] (İbnülemin, 1988, s.999).

Son kez bulunduğu Maarif Nazırlığı'ndan 1892 [H.1309]'de azledilerek dört yıla yakın bir süreyi kendi deyimiyle evde boş oturarak geçirmiş ve padişaha sunduğu arizada, Viyana Sefirliği görevini istemesine rağmen, kendilerine ikinci kez 1896 [H.1313]'da Tahran Sefirliği memuriyeti verilmiştir (İbnülemin, 1988, s.999). Bu görevinde bulunduğu sırada kızının vefâtını öğrenen Münif Paşa, derhal Tahran'dan İstanbul'a dönerek, memuriyet hayatını sona erdirmiştir. Bundan sonraki yaşamını İstanbul'da geçirmiştir (İbnülemin, 1988, s.1000).

6 Şubat 1910 [H.25 Muharrem 1328] tarihinde İstanbul'da Erenköy'deki köşkünde vefât etmiştir. Sahra-yı Cedit mezarlığına defnedilmiştir (İbnülemin, 1988, s.1000).

Münif Paşa, Murassa-i Osmanî ve Mecidî Nişanlarına, altın ve gümüş imtiyaz ve altın Girit madalyalarına; Almanya, Romanya, İtalya, İran, Rusya, Yunanistan Devletlerinin ve Papa'nın birinci rütbe nişanlarına sahiptir (BOA, *Sicill-i Ahvâl*, No:3, s.246).

Münif Paşa, yaşadığı devirde, fikirleriyle olduğu gibi yaşam şekliyle de çevresindekilerden farklı olmuştur. Yaşadığı ev, bulunduğu sokağın⁴ en güzel evidir. Güzel olduğu kadar, yaşadığı konağında, Avrupa'yı örnek alıncasına eski tip kafesli pencereler yerine "panjur" adı verilen Avrupaî bir yapı sergilemektedir (*Nevsâl-i Osmanî*, İstanbul 1326, s.205). Münif Paşa adeta çevresindeki insanlara bu tür yeniliklerle örnek teşkil etmekteydi. Paşa'nın evi, o semtte o kadar dikkat çekerek ki, büyüğü küçüğü evin önünden her geçişlerinde hayranlıkla bakar kalırlardı.⁵

II. KİŞİLİĞİNİ VE DÜŞÜNCELERİNİ YANSITTIĞI İLMÎ FAALİYETLERİ

Münif Paşa, biyografisinde de görüldüğü üzere bilgin bir aileden gelmektedir. İyi bir eğitim almış, gençken Mısır, Kahire ve Şam'da ilim tahsil etmiştir. Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da yapmış olduğu yeniliklere şahit olmuş ve bu yenilikleri tanımıştır (Ülken, 1999, s.64). Sonrasında ise bulunduğu görevler gereği Berlin'e gitmeyle Avrupa'yı tanımış ve Doğu dünyası ile Batı

dünyasını karşılaştırma fırsatına sahip olmuştur.

Edebiyat, Tarih, Coğrafya, Felsefe, Hikmet-i Tabiiye, Hukuk, Devletler Hukuku, Ekonomi gibi konularda bilgi sahibi olan Münif Paşa, filozof-meşrep, hoş sohbet, herkese anlayışla ve alçak gönüllülükle davranan⁶, herkesin anlayacağı dille konuşan, yeniliklerin, ilerlemenin ancak düşüncelerle ve bunların herkese açıklanmasıyla olabileceğini savunan bir şahıstı (Ali Fuad, 1930, s.3 ; Duran, 1987, s.805). Kendine olan güveni sayesinde fikirlerini sonuna dek savunmuş, çoğu zaman da düşüncelerini sert bir dille ifâde etmekten çekinmemiştir.

İlerlemenin ve devletin her yönüyle kalkınmasının siyasetle, rejim değişikliği ile değil, fikirlerle ve fikri geliştirecek yeniliklerle; kısacası fikrî terbiye ile olabileceği tezini savunmuştur. Bu özelliğiyle çağdaşı olduğu "Genç Osmanlılar"dan da, bu noktada ayrılmıştır.

A) Cemiyet-i İlmiye-i Osmâniye'yi ve Yayın Organı Mecmûa-î Fünûn'u Toplum Kazandırması

Münif Paşa, ilerlemede, tek yolun gazete, kitap, dergi gibi iletişim araçları olduğunu ve böylece halkı aydınlatarak, toplumu bilinçli hâle getirmenin gerektiğini düşünmüştür. Dolayısıyla bu imkânı sağlayacak bir kuruma ihtiyaç duyarak 1863 [H.1279] senesinde *Cemiyet-i İlmiye-i Osmâniye*'yi⁷ kurmuştur. Cemiyet, kitap yazmak, kitap tercüme yapmak, genel dersler vermek gibi her türlü ilmî faaliyetle eğitime katkıda bulunmuştur (*Mecmûa-i Fünûn*, Birinci sene(I), Numara 1(1), İstanbul 1279, s.2). Kuruluş amaçlarına uygun olarak cemiyette, ülkenin fikrî aydınlanmasına yardımcı olacak toplantılar düzenlenmişti. Cemiyetin üyeleri bu toplantılarda yeni fikirler üzerinde tartışarak, dinleyenleri de böylece düşünmeye yöneltmişlerdi.

Münif Paşa cemiyetin kurulduğu yıllarda yaptığı bir konuşmasında alfabe değişikliği konusunda ilk adımı atarak bazı tekliflerde bulunmuştu (Levend, 1949, s.167; Tansel, 1953, s.224). Konuşmasında, alfabemizin eksikliğine ve bu sebeple okuma-yazma oranının düşüklüğüne değinmiştir. Avrupa'da yaşlısından gencine herkesin okuma - yazma bildiğini, ancak bizde bunun mümkün olmadığını, dolayısıyla bu şartlar altında hedeflenen fikrî terbiyenin de başarıya ulaşamayacağından bahsetmiştir. Bu engeli aşmak için iki öneride bulunmuştur. Birincisi harflerde hareke kullanılmalı, ikincisi harfler ayrı yazılarak kelime oluşturulmalı (Levend, 1949, s.168-169; Tansel, 1953, s.224). Aynı tartışma ve öneriler birkaç sene sonra, yine cemiyetin düzenlediği bir konferansta Ahunzâde Feth-Âli tarafından da tekrarlanmıştır. Ancak bu konuşmalarda kastedilen, tam anlamıyla bir alfabe değişikliği değil, sadece okuma - yazmayı kolaylaştıracak birtakım değişikliklerdi. Arap alfabesini değiştirmek, bilindiği üzere Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde olacaktır.

Cemiyetin yayın organı "*Mecmûa-i Fünûn*" dergisiydi. *Mecmûa-i Fünûn* dergisi Türkçe'de ilk bilimsel dergi olduğu gibi, 18.yy Fransa'sında

"Grande Encyclopedie" özelliğiyle bilinmeyene doğru açılan bir pencereydi (Lewis, 1998, s.432; Akünal, s.118).

Münif Paşa'nın eseri olan bu dergi, 1863 [H.Muharrem 1279] tarihinde neşredilmeye başlanmıştı (Lewis, 1998, s.432). İlk sayıda Münif Paşa, derginin yayınlanmasında, amacın "vatan çocuklarının yetişmesini sağlamak" olduğunu belirtirken, derginin niteliklerini de şöyle sıralamıştı: (*Mecmûa-i Fünûn*, İstanbul 1279, I - 1, s.19.)

- Dergi aylık olarak basılacaktır.
- Tamamı 32 sayfa olacaktır.
- Herkesin kolayca anlayabileceği bir dil kullanılacaktır.
- Dernek üyeleri haricinde dışarıdan gelecek yazılara da yer verilecektir.

tir.

- Her türlü fen ve sanayiye faydalı yazılar yayınlanacaktır.
- Din ve politika ile ilgili yazı yazmak ise yasaktır.

Mecmûa-i Fünûn dergisi Münif Paşa ve onun gibi düşünen fikir adamlarının yazılarıyla 1863'de yayın hayatına başlamış ve 33.sayısında yayını İstanbul'daki kolera salgını yüzünden durdurmak zorunda kalmıştır. 1866 [H.Muharrem 1283]'da 34.sayıdan itibaren yeniden çıkmaya başlayan derginin, bu defa da 1867 [H.Safer 1284]'de tekrar neşrine son verilmiştir (*Nevsâl-i Osmanî*, İstanbul 1326, s.207; Akünal, s.117). 1883 [H.1300] yılında tamamen Münif Paşa'ya ait olmak üzere yayınlanan *Risâle-î Mevkûte* adındaki dergi, *Mecmûa-i Fünûn* dergisini canlandırmak üzere neşredilmiş, ancak Paşa'nın "Bir Yıldız Böceği ile Bir Yolcu " başlıklı yazısı bahane edilerek, padişah irâdesiyle derginin yayını ilk sayısından itibaren sona erdirilmiştir (*Nevsâl-i Osmanî*, İstanbul 1326, s.207; Akünal, s.113 -117).

Mecmûa-i Fünûn bir tür okuldur (Tanpınar, 1988, s.181). Çünkü dergi öğreticidir, dergide yeni tamlamalara, yeni bilgilere rastlamak mümkündür. Örneğin "usûl-î te'miniyye, ilm-i servet" gibi tamlamalar, "sigorta ve iktisat" yerine kullanılmıştır. Jeoloji ise yeni bir kelime olarak dergide bugünkü mânâsıyla geçmektedir.

Dergiyi tam anlamıyla ciddi ve geniş ölçüde yeni, ansiklopedik bilgiler veren, fennin ilerlemesinde oldukça katkısı bulunan eser⁹ olarak belirtenler yanında, Avrupa'da çıkan ünlü dergi ve kitaplardan, hiçbir program ve plân takip etmeden, Osmanlı kültürü, sosyal çevrenin ihtiyaçları dikkate alınmadan sadece tercüme ve adaptasyonların ön plânda tutulduğu¹⁰ bir dergi olarak tanımlayanlar da vardır. Ancak bugüne kadar yapılan tüm araştırmalar bir toplumun çağdaşlaşması için diğer medeni toplumları tanıyabilmede tercümelerin faydasını ortaya çıkarmıştır. Bu dergi sadece tercüme içermediği gibi, ileri toplumların ilim ve fennini tanıtmaya açısından göz ardı edilmeyecek yararlar sağlamıştır.

Mecmûa-i Fünûn'un, Münif Paşa'nın bir eseri olduğunu söylemekte sakınca yoktur. Çünkü mecmûa incelendiğinde, Paşa'nın çalışmaları ve titizliği bunu kanıtlar niteliktedir. Yine buradaki yazıları dikkate alındığında, okuyucularına ilim ve fen alanında bilgiler vermesinin yanında, 5. sayısının

dan itibaren "Hülâsa-î Politika" başlığı altında dünya devletleri hakkında bilgi vermesi, hem halkı olanlardan haberdâr etmesi bakımından, hem de onlara Avrupa'yı tanıtmaya açısından önemlidir.

B)Değişimlere Toplum Hazırlayan Münif Paşa'nın Mecmûa-i Fünûn'daki Yazıları

Özellikle *Mecmûa-i Fünûn*'un yayın hayatına başladığı ilk senesinde (1863) Paşa'nın yazmış olduğu birkaç konu ile ilgili başlıklara değinmek, düşüncelerini anlayarak onu tanımak açısından faydalı olacaktır.

"Takriz-i Terceme-î Telemâk" başlığı ile yazdığı yazıda Münif Paşa, Meclis-i Vâlâ'yı Ahkâm-ı Adliye Reisi Yusuf Kemal Paşa'nın Fransızca'dan tercüme ettiği "Telemâk" adlı eseri övmektedir. Bugünkü kitabiyât adı verilen kitap tanıtımlarına benzer şekilde, eseri özetleyip, eser hakkındaki fikirlerini de yazmıştır. Yusuf Kemal Paşa'nın tercüme yaparken, eseri ilâvelerle süslediğini de belirtmiştir (*Mecmûa-i Fünûn*, I-3, s.94-97).

Tercüme olarak kaleme aldığı "Çin'de Bulunan Ahâli-i İslâm" adlı yazısında, Avrupa seyyahlarından birisinin Çin'de bulunan müslümanların miktarı ve genel durumları hakkında yaptığı incelemenin sonucunu bildiren, Avrupa'ya gönderilmiş bir mektubun Türkçe'ye tercümesidir (*Mecmûa-i Fünûn*, I-8, s.316-320).

"Ümid Burnu'nda Bulunan Ahâli-i İslâm" başlıklı yazısında ise, İngiltere'nin elinde bulunan Ümid Burnu'nda yaşayan müslümanların aralarında meydana gelen karışıklığı gidermek için Osmanlı'ya müracaat etmelerini içermektedir (*Mecmûa-i Fünûn*, I-9, s.393-399).

"Tarih-i Telgraf" adlı yazısında ise telgrafın ne olduğunu ve tarihçesini anlatır. Bu yazı bilgi vermenin, öğretici olmanın bir işareti olarak, derginin amaçlarına uygunluğunu da gösterir (*Mecmûa-i Fünûn*, I-11, s.448-459).

Gazete ve dergilerin yayınlanmasını teşvik eden Münif Paşa, bu unsurların aydınlanma ve ilerlemede en büyük araç olduklarını savunmuştur. Bu sebeple kendi dergilerinden başka, 1863 [H.1279] yılında basılmaya başlayan dergi ve gazetelerin isimlerini *Mecmûa-i Fünûn*'da, *Hudûs-u Mecmûa-i İber-î İntibâh*, *Zuhûr-ı Mir'at* gibi başlıklarla yazdığı yazılarında belirtmiş ve yine bu yazılarında memnûniyetini ifâde etmiştir (*Mecmûa-i Fünûn*, I-8, s.353-355; *Mecmûa-i Fünûn*, I-9, s.399).

1863 [H.1279] yılında, yöneticileri ve aydınları ilgilendiren konulardan biri de Darülfünûn'un açılışı olmuştur. 19 Şubat 1846 tarihli Meclis-i Vâlâ mazbatasında, Darülfünûn adında bir eğitim kurumunun tesisi üzerinde durulmuştur (Mehmet Ali Aynî, 1995,s.36-37). 1846'da başlayan bu düşünce ile, çalışmalar yavaş da olsa gelişmiş, bina inşası ve yer konusu gibi problemler aşılarak, 1865'de Darülfünûn binası tamamen hizmete açılmıştı (Mehmet Ali Aynî, 1995,s.36-37). Ancak bundan önce 1863 senesinde Keçecizâde Fuad Paşa'nın talimatıyla, tamamlanan dershanelerde, halka konferanslar verilmek üzere, bina kullanılmaya başlanmıştı. Münif Paşa'nın *Mecmûa-i Fünûn*'da bu konferanslarla ilgili yazıları mevcuttur.

"Darülfünûn'da Ders-i'âm Küşâdı" başlıklı yazısıyla, Kimyager Derviş Paşa'nın Darülfünûn'daki ilk dersini anlatmıştır. Burada yapılan elektrikli (fiziksel) deneyler, seyredenleri hayrete düşürmüş ve yoğun bir kalabalık tarafından izlenmiştir. Münif Paşa bu kalabalığı anlatırken, bazı cahil insanlar önce gelip yer bulduğu için, ilgili kişilerin dışarıda kaldığından şikâyet etmiştir. Bu sebeple, bundan sonra toplantılara katılacakları biletle davet etmenin daha doğru olacağını tavsiye ederken, bu önerinin toplantıları engellemek yerine daha uygun hâle getirmek amacıyla olduğunu da önemle belirtmiştir (*Mecmûa-i Fünûn*, I-7, s.301-304). Yine bu konuyla ilgili yazdığı bir makalesinde, düzenlenen bir derse Fuad Paşa'nın katıldığını, burada, dersi veren hocayı ve verilen dersi öven sözler söylediğini bildirmektedir (*Mecmûa-i Fünûn*, I-8, s.330-332).

Tanzimat öncesi ve sonrasında, Batı'nın ekonomi ile ilgili düşüncelerinin, Osmanlı Devleti'ne girişinde çeşitli kişi ve kuruluşların etkileri olmuştur. 1863'lü yıllarda etkili olan bu kuruluşlardan biri de "Cemiyet-i İlmiye-i Osmâniye"dir. Cemiyetin bu konudaki etkileri, fikirlerini yaydıkları araç olan *Mecmûa-i Fünûn*'daki yazılarla belirtilmiştir (*Mecmûa-i Fünûn*, I-1/9,s.1vd.). *Mecmûanın* yayın hayatına başladığı 1863 [H.1279] yılında, ekonomiyi yakından ilgilendiren gelişmeler yaşanmıştı. 1863 [H.1279] yılında, ilk resmî bütçenin hazırlanması, 4 Şubat 1863 tarihinde ilk defa devlet bankası olarak Osmanlı Bankası (Bank-ı Osmâni-î Şahâne)'nin kuruluşu ve bankanın kurulduğu tarihten itibaren para ile ilgili yaptığı çalışmaları, bu gelişmelere örnek olarak verebiliriz (Güran, 1989, s.5; Eldem , 1997, s.28-29).

Devlet, 1839 senesinden 1862 yılına kadar geçen süre içerisinde karşılıksız kaime (evrak-ı kavaim-i nakdiyye¹¹) basarak bunları, çeşitli dönemlerde faizli ya da faizsiz olmak üzere piyasaya sürmüştü. 1856 senesinde çeşitli sebeplerle ilk defa imparatorluğun büyük devletlerden borç alması ile birlikte içine düştüğü ekonomik sıkıntılar sonucu, bu girişim başarılı olamamış ve 1862 Temmuz'unda bu kıymetli paralar (evrak-ı kavaim-i nakdiyye) tedavülden kaldırılmıştır (*Mecmûa-i Fünûn*, "İlga-yı Kavaim-i Nakdiyye", I-3, s.123-131; Eldem, 1997, s.77). Bu konu ile ilgili Münif Paşa yazılarında halka bilgi vermeyi ihmâl etmeyerek, "İlga-yı Kavaim-i Nakdiyye" başlıklı yazısıyla "evrâk-ı kavaim-i nakdiyye"nin devlete ve halka fayda getirmesi amacıyla basılmış olmasına rağmen, sonraları değişen şartlarla, devleti ve halkı zor durumda bırakmış olmasından dolayı, Fuad Paşa'nın malî bir tedbir olarak evrak-ı kavaim-i nakdiyyeyi tedavülden kaldırmasını anlatmaktadır (*Mecmûa-i Fünûn*, I-3, s.123-131). Münif Paşa bu tedbiri çok doğru bulduğunu, Fuad Paşa'nın mesleğinin tecrübeli bir kişisi olarak böyle bir önlemi başarıyla sonuçlandırdığını, kurulan komisyonun marifetiyle kısa sürede kaimelerin toplanıp muhafazasının sağlandığını, memnûniyet içerisinde bildirmektedir (*Mecmûa-i Fünûn*, I-4, s.153-160).

Münif Paşa, kaimelerin piyasadan kaldırılmasının başka yer ve

zamanlarda yaşandığını örneklendirircesine yine dergide, "Tarih-i Çav" başlıklı yazısında, İran'da çav adıyla piyasaya sunulan, daha sonra da piyasadan kaldırılan bir tür evrak-ı kavaim-i nakdiyyenin açıklamasını, Vassaf Tarihi'nden aynen alıntı ile yapmaktadır (*Mecmûa-i Fünûn*, I-5, s.215-220).

Bu konuyla ilgili "Tarih-i evrâk-ı nakdiyye" başlığı altında, yazdığı bir diğer yazısında, evrâk-ı nakdiyyenin sakıncalı ve kârsız özelliklerini açıklarken, o devirde yeni tanışılan "banknot"un, istediğin an nakde çevrilebilmesi ve maddi bir karşılığının olması gibi avantajlarından dolayı tercih edilmesini savunmaktadır¹² (*Mecmûa-i Fünûn*, I-6, s.222-231). Yazıda evrâk-ı kavaim-i nakdiyyeye karşı banknot özendirilmeye çalışılmaktadır .

Yine 1863 yılında, esnafı kalkındırmaya yönelik bir politika izlenmesiyle birlikte açılan Sanayi Sergisi ile ilgili olarak mecmûada, Münif Paşa'nın yazısı mevcuttur. "Sergi-yi Umûmî-yî Osmanînin Vuku'u Küşâdî" adıyla geçen yazısında, adı geçen sergiyi tanıtmaktadır (*Mecmûa-i Fünûn*, I-9, s.362-365).

Eğitime verdiği önem ile ilgili olarak "Ehemmiyet-i Terbiye-yi Sıbyan" başlıklı yazısında, Münif Paşa, çocuk eğitim ve öğretiminin bir ülkenin servet, mutluluk ve gücünün temeli olduğuna işaret ederek, ilköğretimin önemine dikkat çekmektedir (*Mecmûa-i Fünûn*, I-5, s.176-185). Yine bu yazıda geçen pedagoji mânâsında karşılık bulan "Usûl-û Tedris" tabiri, Münif Paşa tarafından önemle ele alınan konular arasındadır.

C) Eğitim Alanındaki Çalışmaları ve Kütüphâne Kurulmasındaki Rolü

Münif Paşa'nın eğitim ile ilgili faaliyetleri, Maarif Nezareti'nde görevli olduğu yıllar araştırıldığında ortaya çıkmaktadır. 1880 yılında kapatılan öğretmen okulları (Darümuallimin), Münif Paşa'nın III. Maarif Nazırlığı zamanında, 1891 senesinde tekrar açılmıştır (Unat, 1964, s.35). Yine Münif Paşa'nın nazırlığı döneminde 13 Mart 1880 tarihinde İstanbul'da Babîâlf Caddesi'nde kira ile tutulmuş bir konakta idadi seviyesinde bir kız okulu da eğitim ve öğretime başlamıştır (Unat, 1964, s.46). Münif Paşa kadın eğitimine çok önem vermiştir. Daha önce de, "*Muhaverât-ı Hikemiyye*" adını verdiği eserinde, Fontenelle, Fenelon ve Voltaire'den yaptığı çevirilerle topluma "vatancılık, toplumsal ahlâk yanında kadın eğitimi " gibi yeni kavramlar getirmiştir (Lewis, 1998, s.434).

Münif Paşa'nın Maarif Nazırlığı döneminde, 1888-1889 [H.1305-1306] yıllarında İstanbul'da dilsizlere ait bir okulun açılması için girişimlerde bulunulmuştur (Ergin, 1940, s.961). 1880 [H.1297] yılında da ikinci bir Ticaret Mektebi açılmasına teşebbüs etmiştir (Ergin, 1940, s.936). Ayrıca Maarif Nazırlığı döneminde, dans mektebi tesisine dair yazdığı tezkeresi ile de eleştirilere marûz kalmıştır (Ergin, 1940, s.448).

Kitap kültürünü halka aşılacak amacıyla araştırma yapmak isteyenlere, çalışma yapabilecekleri kütüphanenin kurulmasında da büyük etkisi olan Münif Paşa, "Cemiyet-i İlmiye-i Osmâniye"de kurdukları kütüphâne-

den¹³ başka, Beyazıt Genel Kütüphânesi'nin açılmasına da öncü olmuştur (Uçman, 1999, s.330; Doğan, 1991, s.174). Onun ilminden yararlanmak isteyenler ise, Paşa'nın evindeki sohbetlerden istifâde etmişlerdir.

Münif Paşa'nın evinde toplanılıp, genellikle ilim ve fen hakkında tartışmalar yapılmaktaydı.¹⁴ Öyle ki konağına Fas'tan Japonya'ya kadar İslâm dünyasının her tarafından ziyaretçiler gelmekteydi. Bu ziyaretçiler çoğu zaman Abdülhamid'i şüpheye düşürmüştü ("Münif Paşa", Yeni Türk Ansiklopedisi, VII, s.2537). Kendisi zengin bir kütüphâneye sahip olup, hayatı boyunca Doğu ve Batı'dan bir hayli kitap toplamıştı (Ali Fuad, 1930,s.9).

III. ESERLERİ

Münif Paşa, değindiğimiz yazılarından da anlaşıldığı üzere, çeşitli konularda bilgi sahibidir. Tarih, felsefe, coğrafya, jeoloji, dil, eğitim, ansiklopedik bilgi, hatırat, bilimsel disiplinin tanımı, basının gereği, ülke sorunları, ekonomi, çevre sorunları, biyografi, mülâkat vs. gibi çeşitli konularda eserleri mevcuttur. Ali Fuad, Münif Paşa'nın eserlerindeki üslûbunu şu cümlelerle tanımlamıştır: "*Âsâr-ı kalemîyesi öyle coşkun ve taşkın nehirlere değil, hafif hafif akan sığ ve berrak çaylara teşbih edilebilir (benzetilebilir); vazıhtır (açıktır), sade ve selîstir (akıcıdır), zevk ile okunur.*" (Ali Fuad, 1930,s.7)

A. Basılmış Eserleri :

Muhaverât-ı Hikemiyye (Felsefî Konuşmalar), *Dasitan-ı Âli Osman*, *Medhal-i Hukuk*, *Hikmet-i Hukuk*, *Telhis-i Hikmet-i Hukuk*, *İlim-i Servet*'dir.

B. Basılmamış Eserleri :

İngiltere Tarihinden Birkaç Yaprak, *İran Hakkında Rapor*, *İran Ruznâmesi*'dir. Bu eserlerinin tümü elyazmasıdır (Doğan, 1991, s.90).

C.Şiirlerine Ait Eserleri :

Ekonomi, Hukuk, Tarih, Lügatçe, Felsefe konularıyla ilgili düşünce eserlerinin yanında, Münif Paşa bir şairdir. Her ne kadar edebiyat çevresinde şairliği pek beğenilmiyorsa da,¹⁵ duygu ve düşüncelerini anlamak açısından önemlidir.

Bunlar; *Mecmûa-i Eş'ar*, *Abdülaziz'i Öven Kaside*'dir.

7 bentten oluşan terkîb-i bend türünde yazdığı, düşüncelerini yansıtan bir bendinde, bir milletin her yönden gelişmesinde okulun önemine değinmektedir. Şöyle ki;

*"Mekteb kî feyz bahsidir ebnâ-yi ümmetin
Mekteb kî haclegâhıdır ebkâr-ı fikretin
Mekteb kî mehd-î rif'atidir her cemâatin
Mekteb kî kasr-ı şevketidir mülk û milletin
Mekteb kî rahlegâhıdır âyât-ı nusretin
Mekteb kî en mühimmidir esbâb-ı servetin
Mekteb kî sâye saldığı yerdire hakîkatin*

Mekteb kî cilvegâhıdır esrâr-ı hilkatın.

Sermâye-î saadetidir dîn ü devletin

Bu müddeâ müsellemdir şer u hikmetin." (Bursalı Mehmet Tahir, 1972, s.241; Ali Fuad, 1930, s.7).

SONUÇ

Münif Paşa yaşamıyla, yaşayış tarzıyla, uygulamalarıyla, bilgisiyle herkese örnek olmuştur. Bunu yaparken, kendine örnek aldığı Avrupa'yı, vatanının insanlarına tanıtmayı hedef bilmiştir. Belki istediklerini tam olarak hayata geçirememiştir, ama düşünceleriyle ve düşündüklerini insanlara çeşitli yollarla aktarmasıyla, eski ile yeni arasında kalan toplumu dengede tutmuş; topluma, faydalı olanı görebilme yetisini kazandırmaya çalışmıştır.

Münif Paşa, gerek *Mecmûa-i Fünûn*'un amacını, gerekse kaleme aldığı eserlerindeki tek amacın vatan çocuklarını eğitmek, onlara bilgi vermek olduğunu belirtmiştir. *Mecmûa-i Fünûn*'da yer alacak konuların din dışı konular olması gerektiğini söylemesi de önemlidir. Çünkü bir tür okul olan dergide din konularının yer alması, kendisinin savunduğu, eğitimin din dışı olması esasını çiğnemesi anlamına gelecektir. Münif Paşa bu noktada laiktir. Baticıdır, çağdaştır.

Münif Paşa, akli ve bilimi esas amaç bilmiştir. Fikri terbiyeyi ısrarla savunmuştur. Tüm bu düşüncelerinde ve çalışmalarında devleti karşısına almamıştır.

Münif Paşa'nın eğitim tarihindeki önemine değindiğimiz bu kısa çalışmada Türk aydınlanma tarihinin bazı aşamalarına da dikkat çekilmektedir. Ansiklopedi niteliğinde bir *Mecmûa-i Fünûn*'un kurulması, Tercüme Odası'nda yetişmiş bir şahsın bu alandaki faaliyetleri, yükseköğretim kurumu olan Darülfünûn'un kuruluşu, Kız mektebi, sağır dilsiz ve âmâ mektebi kurulması, ekonomi alanında devletin banka ve banknotla karşılaşması gibi yeni kavram ve kurumlarla toplumun ilk karşılaşma dönemlerinde Münif Paşa oldukça önemli bilgiler vermiştir. Kısaca halkı ve toplumu aydınlatmıştır. Eğitimde yapılmasını gerekli gördüğü yenilikleri, elinden geldiğince uygulamaya koyarak toplum aydınlanmasında başarılı çalışmalarda bulunmuştur.

Bugün, doğduğu şehir olan Gaziantep'te, anısına, Münif Paşa'nın adı verilmiş bir ilköğretim okulu bulunmaktadır.

NOTLAR

1-Kendisi 1880(H.1297) yılına kadar Münif Efendi diye anılır. Bu tarihten sonra "rütbe-yî sami-yî vezâret rütbesine nail olarak" tarihimizde Münif Paşa olarak bilinir. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) , *Sicill-i Ahvâl* Defterleri, No: 3, s.246.

2-Doğum tarihi ile ilgili, birçok kaynakta farklı tarihler verilse de *Sicilli-i Ahvâl*'in

bir arşiv kaynağı olması sebebiyle burada verilen tarihi esas almayı uygun gördük. Bkz. BOA, *Sicill-i Ahvâl*, No.3,s.246. Yine İbnülemin Mahmut Kemal eserinde bu farklılığa değinerek, kendisi Paşa'nın izniyle yazdığı biyografisinde H.1244 yılına itiraz etmediğini belirtir ve bu tarihi doğum tarihi olarak verir. Bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Bütün Eserleri, Son Asır Türk Şairleri, II., İstanbul 1988, s.997.*

3-Münif Paşa'nın üniversiteden mezun olup olmadığı açıklamasız kalmıştır. Şöyle ki, Ali Fuad, yazdığı bir makalede, devrin padişahı II. Abdülhamid'in tevhib-nâme (yergi) niteliğinde yazdırıldığı isimsiz bir belgenin Münif Paşa'ya hitaben yazıldığını iddia eder. Ali Fuad, belgenin kime ait olduğunu ispat edecesine Münif Paşa ile II. Abdülhamid arasındaki bazı diyaloglardan bahseder ve paşanın diploması olmadığına vurgu yapar : Bkz. Ali Fuad, "Münif Paşa" Türk Tarih Encümeni Mecmûası, Yeni Seri, I - 4, Mart - Mayıs 1930, s.1.

4-"Nuruosmaniye civarında Şerif Efendi sokağındaki konağı ..." Bkz. Nevsâl-î Osmanî, İstanbul 1326, s.204.

5-Nevsâl-î Osmanî'de bu konu ile ilgili anlatılan hikâye şöyledir : "Nuruosmaniye mektebine giden 6-7 yaşlarındaki birkaç çocuk, okullarına her gidişte, Paşa'nın konağının kapısının açık olup olmadığını kontrol eder, eğer açıksa içerisini seyretmekten kendilerini alamazlarmış. Özellikle içi doldurulmuş koskocaman bir ayının kapının yanında duruşu, hayranlıklarının artmasına neden olurmuş. Yine böyle gizlice içeri baktıkları birgün, içeriden yaşlı bir adam - Evlâtlarım geliniz, diyerek onları içeriye almış ve onlara mektebe gitmenin faydalarını anlatmış. İleride okuyup büyük adam olmaları için nasihat etmiş ve kendisinin Maarif Nazırı olduğunu söylemiş. Çocuklar da bir daha o sokaktan, mahcûpluklarından dolayı geçememişler." Bkz. Nevsâl-î Osmanî, İstanbul 1326, s.205-206.

6-Ali Fuad yazısında Münif Paşa'nın özelliklerini belirtirken, diğer bir cümlede tam tersi ifadeleri kullanıyor olması hayli ilginçtir: "Eslâf ve muasîrini olan ricâlden kimseyi beğenmezdi". Bkz. Ali Fuad, Aynı makale, s.3. Ancak Münif Paşa'nın kendinden öncekileri ve kendi devrinin insanlarını beğenmiyor olması, yaptıkları işlerde ve eserlerde daha iyiyi ortaya çıkarabilirlerdi düşüncesi olabilir.

7-Royal Society of England (İngiltere Kraliyet Kurumu)'ü model alan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye 1861'de, bir Tercüme odası mezuunu olan Münif Paşa tarafından kuruldu ve büyük ölçüde onun eseri ve aracı oldu. Bkz. Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, hzr. Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s.432. Cemiyetin İngiltere örnekli bir kurum olduğundan bahseden Bernard Lewis, kuruluş tarihi olarak 1861 yılını verir ki, bu sanırım 1279 Hicri yılının miladi takvime çevrilmesinden kaynaklanmaktadır.

8-İstibdat devrinin yaşandığı bu yıllarda, basın hürriyetine getirilen kısıtlamalarla, kullanılması yasak olan kelimeler arasında sarayı yani padişahı çağrıştıran "Yıldız" kelimesi de vardı. Ayrıca Paşa'nın yazmış olduğu fıkranın sonunda ise "Her ne gelirse sana senden gelir, Sen anı zannetme ki benden gelir". dizesi bir hiciv niteliğinde olduğundan dergi kapatılmıştır. Bkz. İbnülemin, Aynı eser, s.1001.

9-Nevsâl-i Osmanî, İstanbul 1326, s.207; Ahmet Hamdi Tanpınar, Aynı eser, s.148; Nihat Sami Banarlı, "Münif Paşa", Resimli Türk Edebiyat Tarihi, II İstanbul 1997, s.956; İbrahim Alâettin Gövsa, "Münif Paşa, Mehmet Tahir (1830-1910)", Türk Meşhurları Ansiklopedisi, S.267.

10-Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", 150. Yılında Tanzimat, Ankara 1992, s.378.

11-"Evrak-ı kavaim-i nakdiyye=kavaim-i nakdiyye; bir tür kağıt para." Bkz. Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri Ve Terimleri Sözlüğü, II, MEB., İstanbul

1993,s.140.

12-Bilindiği üzere Osmanlı ekonomisi ticarete değil ziraata bağlıydı. Bu sebeple ticarileşme ve parasallaşma toplumda gelişmemişti. Aynı ve madenî ödemelere alışkın bir toplum kaime ile tanışmış ve 1862'de büyük kayıplarla kağıt paraları elden çıkarmıştı. Bu güvensizlik içinde bir tür kaime olan banknotun farklılığını halkın öğrenmesi zaman alacaktı. Bkz. Edhem Eldem, Aynı eser, s.78. Bu sebeple Münif Paşa'nın bu yazısı, banknotu tanıtmaya amacına yöneliktir diyebiliriz.

13-Mecmûa-i Fünûn, I-1, "Cemiyet Kütüphânesi Nizamnâmesidir", s.14-15.

14-Yine böyle bir konak sohbeti esnasında İbnülemin Mahmud Bey, Safvet'in "Barenje" manzûmesini okurken, telaffuza çok önem veren Münif Paşa "İstanbul'da nice ile niçe kelimelerini ayırmıyorlar. Nice'nin nasıl, niçe'nin ne kadar demek olduğunu pederim söylerdi." diyerek bu konudaki hassasiyetini bildirmiştir. Bkz. İbnülemin, Aynı eser, s.1005.

15-Nihat Sami Banarlı, Aynı madde, s.956; Ahmet Hamdi Tanpınar, Aynı eser, s.181.

KAYNAKLAR

- Akünel, D., "İlk Türk Dergisi: Mecmûa-i Fünûn," Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi.
- Ali Fuat., "Münif Paşa", Türk Tarih Encümeni Mecmûası, Yeni seri, (Mart-Mayıs 1930), I-4.
- Banarlı, N. S. (1997), "Münif Paşa", Resimli Türk Edebiyat Tarihi, II, İstanbul.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sicill-i Ahvâl Defterleri, No: 3/246.
- Blaisdell, D. C. (1979), Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Malî Denetimi, (çev: Ali İhsan Dalgıç), İstanbul.
- Bursalı Mehmet Tahir(1972), Osmanlı Müellifleri, yay. A. Fikri Yavuz - İsmail Özer, II, İstanbul.
- Doğan, İ.(1991), Tanzimat'ın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi (Sosyo-Pedagojik Karşılaştırma), İstanbul.
- Duran, R.(1987), "Mehmet Tahir Münif Paşa, Hayatı, Felsefesi", Erdem II-6, Ankara.
- Ebuzziya, Tefik, "Münif Paşa", Yeni Tasvir-i Efkâr, 10 Şubat 1910.
- Eldem, E.(1997), 135 Yıllık Bir Hazine - Osmanlı Bankası Arşivinden Tarihten İzler, İstanbul, Osmanlı Bankası Yayını.
- Ergin, O.(1939-1943), Türkiye Maarif Tarihi, I-V .
- Gövsa, İ. A., "Münif Paşa Mehmet Tahir", Türk Meşhurları Ansiklopedisi, Yedigün Neşriyatı.
- Güran, T.(1989), "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)", Türk Tarihi Belgeleri Dergisi, XIII-17'den ayrı basım, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- İhsanoğlu, E.(1992), "Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", 150. Yılında Tanzimat, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- İnal, İbnülemin M. K.(1988), Bütün Eserleri, Son Asır Türk Şairleri, II, İstan-